

De wording van het christendom (1). De wereld van de gnosis

door Alex van Heusden

Op 26 maart jongstleden, daags voor Pasen, berichtte *Het Parool*, over de volle breedte van de voorpagina: 'Evangelië van Judas opgedoken'. Toeval is het zeker niet geweest, deze 'sensationele vondst' wereldkundig maken in de Goede Week, als het lijden, de dood en de opstanding van Jezus worden herdacht en liturgisch gevierd, inclusief de episode over het verraad door Judas. Het nieuws had moeten inslaan als een bom, maar daar is tot op heden niets van gebleken. En het Vaticaan zwijgt in alle talen. Daar maakt men zich vooral druk over de schadelijke werking die zou kunnen uitgaan van Dan Browns *De Da Vinci Code*. De aartsbisschop van Genua, kardinaal Tarcisio Bertone, vertrouweling van de vorige paus, riep onlangs op tot een boycot van deze roman: 'De gevaarlijkste onwaarheden in dit boek tasten het centrale mysterie van het christendom aan, namelijk de dood en wederopstanding van Christus.'

Tot die 'gevaarlijkste onwaarheden' behoort de verhaallijn die vertelt dat Jezus niet gekruisigd is, maar vluchtte naar Frankrijk waar hij met Maria Magdalena een dochter kreeg. Inderdaad, geen dood en wederopstanding. Maria Magdalena die naar Frankrijk reist, is een legende uit de negende eeuw. Jezus die met Maria in het huwelijksbootje stapt, is fictie uit de negentiende eeuw.

Over het evangelië van Judas valt nog nauwelijks iets zinnigs te zeggen; niet veel meer dan dat het een gnostisch geschrift is. De zwaar gehavende codex, gevonden ergens in Egypte, maar waar en wanneer is niet bekend, is langs allerlei grotendeels duistere wegen eigendom geworden van de schimmige Maecenas Stichting in Zwitserland. De tekst, in het Koptisch geschreven, stamt vermoedelijk uit de tweede eeuw, de codex is een afschrift uit de vierde eeuw. Judas, zeker niet de schrijver van het bewuste evangelië, wordt in dit verhaal gepromoveerd van verrader tot voornaamste leerling van Jezus. Het is voorlopig nog wachten op publicatie van de transcriptie met vertaling in het Frans, Duits en Engels. Daaraan wordt gewerkt door de Geneefse koptoloog Rodolphe Kasser. Tegen Pasen volgend jaar zou het werk gereed moeten zijn. In *NRC Handelsblad* van 2 april jongstleden waren al negen fragmenten in vertaling te lezen. Het negende fragment is ook het slot van het evangelië. Het gaat over de arrestatie van Jezus:

... ontvangen ... gaan ... ze hebben zijn ... brengen ... De schriftgeleerden waren voorzichtig en wilden hem bij het gebed arresteren, omdat zij bang waren voor het volk. Wij zeiden: hij zal in hun handen komen zoals geprofeteerd is. En ze gingen naar Judas en zeiden tot hem ... hoewel jij slecht bent op deze plaats, ben jij de [ware] leerling van Jezus. En hij antwoordde hen zoals ze wilden. En Judas ontving geld. En hij gaf hem over.

[Dit is het einde van] Het evangelië van Judas.

Irenaeus van Lyon

Het evangelië van Judas was tot aan zijn vondst alleen bekend uit een geschrift van een beroemde kerkvader, Irenaeus, bisschop van Lyon. Rond het jaar 180 schreef hij *Adversus Haereses*, 'Tegen de ketters', een omvangrijk schotschrift tegen de gnostiek, een der belangrijke stromingen in het vroege christendom van de eerste eeuwen. Daarin bestreed hij onder meer de gnostische sekte van de Kainieten, die meenden dat alle figuren die in de joodse Schrift door de Schepper-God worden bestraft, zoals Kaïn, na de moord op Abel, de inwoners van Sodom en Gomorra, Esau en Korach, in werkelijkheid de ware ingewijden waren. Want de Schepper-God die hen bestrijdt - en dat is een typisch gnostisch thema -, is de kwade god, een deerniswekkende prutser. Wie tegen deze god in opstand komt, geeft daarmee blijk

van een hoger inzicht, namelijk in het bestaan van de echte god, ver verheven boven de schepper. Irenaeus schreef: 'Zij verklaren dat Judas de verrader volledig op de hoogte was van deze dingen en dat hij alleen het mysterie van het verraad volbracht, omdat hij de waarheid kende als niemand anders. Door dat verraad werden alle dingen in de hemel en de aarde in verwarring gebracht. Zij bedachten een eigen geschiedschrijving, die zij het evangelie van Judas noemden' (*Adversus Haereses I*, 31, 1).

Juist door zijn leraar te verraden bewees Judas de ware leerling te zijn. Hij leverde slechts het onbelangrijke lichaam van Jezus over, terwijl diens goddelijkheid onaangetast bleef. Voor gnostische christenen was Jezus' dood aan het kruis van geringe betekenis en was het volstrekt ondenkbaar dat hij lichamelijk geleden zou hebben.

Oorsprong

Het Griekse woord *gnosis* betekent 'kennis'. Over de oorsprong van de gnostiek als geestelijke stroming is weinig bekend en dus wordt daar in wetenschappelijke kring driftig over gespeculeerd. Gilles Quispel, veteraan van de gnostiek, meent dat deze geestelijke stroming het licht zag in Alexandrië. In zijn boek *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid* beschrijft hij dat de *gnosis* uit Alexandrië komt. Nadat Alexander de Grote in 331 voor Christus deze stad aan een van de mondingen van de Nijl had gesticht, heerste daar eeuwenlang een areligieuze sfeer. Maar dat veranderde tegen het begin van de jaartelling. Al voor Christus ontstond daar 'de loge van de hermetische *gnosis*', waarvan Grieken, joden en Egyptenaren lid konden zijn, en die een soort heilige maaltijd kende en zijn ingewijden verschillende graden liet doorlopen.

Hieruit volgt dat de gnostiek een voorchristelijke geestesstroming is, een amalgaam van joods gedachtegoed, Griekse wijsbegeerte en elementen van Egyptische religie. Andere wetenschappers veronderstellen ook een zekere invloed van het boeddhisme. Weer anderen geloven niet dat het jodendom een aandeel had in de ontwikkeling van de gnostiek. Zo bestempelt de Groningse hoogleraar Gerard Luttikhuisen joodse gnostiek als 'een *contradictio in terminis*'.

Christelijke gnostiek

In de christelijke gnostiek werd Jezus beschouwd als een boodschapper uit de hogere wereld van de ene, ware God die de goddelijke vonk in de ziel van de mensen moest wekken en aanwakkeren. Het heil werd gezocht in ware kennis omtrent de bestemming der mensen in een treurige wereld. Het juiste inzicht verkrijgen, 'verlichting', daar moest de mens toe komen en die moest hij innerlijk ervaren, in zijn ziel. Uit allerlei gnostische documenten komt als een constante naar voren: deze geschapen wereld deugt niet. De wereld is een tranendal, volkomen verwilderd, zonder geschiedenis, zonder richting. Een inferieure en onwetende god is daarvoor verantwoordelijk en laat die god zich nou bij vergissing verbeelden God Almachtig te zijn. Het kwaad in de wereld, de 'zonde', is dan ook niet te wijten aan de mens, maar een weeffout in de schepping, als gevolg van een of andere kosmische catastrofe.

Als de schepping van geen kanten deugt, moet er ook met de schepper iets grondig mis zijn. Gnostici concluderen daaruit dat er nog een andere god moet zijn, een god boven god, die niet verbonden is met deze geschapen wereld en daar ook geen enkele bemoeienis mee heeft gehad, totdat Jezus uit de hemel verscheen op de aarde. Deze God van Jezus wil mensen bevrijden uit hun lijden - niet door de wereld te verlossen, maar door mensen uit de wereld te bevrijden.

Een radicaal dualisme, in de lijn van de platoonse wijsbegeerte, ligt aan deze beschouwingswijze ten grondslag. Er gaapt een onoverbrugbare kloof tussen de slechte materiële wereld en de geestelijke wereld die goed en zuiver is.

Voor de gnostici kan verlossing uit de slechte, materiële wereld enkel gebeuren door toegang te krijgen tot de ware, geheime kennis. Jezus is de bron van deze kennis. In christelijk-gnostische teksten wordt hij voorgesteld als een wijsheidsleraar die zijn leerlingen inwijdt in de ware kennis die redding brengt. Reddende kennis is, aldus de gnosticus Theodotus (tweede eeuw), 'kennis van wie wij waren en wat wij geworden zijn, waar wij waren en waar wij ten val zijn gekomen, waar wij ons heen haasten en vanwaar wij worden verlost, wat geboorte is en wat wedergeboorte'.

Was er één christelijke gnosis, één gnostisch 'belijden'? Het woord 'gnosis' is een paraplueterm. Er waren vele varianten van gnostiek. Dat is niet vreemd, maar ligt juist voor de hand: gnostici waren afkerig van belijdenis en dogma. Voor hen lag het primaat bij de individuele, mystieke ervaring en het eigen oordeel, ongeveer zoals bij de aanhangers van New Age.

Nag Hammadi

In december 1945 deed een Arabische boer in Midden-Egypte, nabij Nag Hammadi, het grootste dorp van de streek, de vondst van zijn leven. Bij het zoeken naar teelaarde vond hij een oude kruik. Die sloeg hij stuk en toen ontdekte hij, zoals hij later vertelde, 'dat er een boek met verhalen in zat. Ik besloot mijn vrienden op te halen om hun het verhaal te vertellen. Wij waren met zeven en we beseften meteen dat dit iets te maken had met de christenen. En wij zeiden dat wij er eigenlijk totaal niets aan hadden - voor ons was het gewoon waardeloos. Dus heb ik het hier naar de geestelijke leider gebracht en deze zei dat wij er werkelijk niets mee konden doen. Voor ons was het gewoon rommel. Dus heb ik het mee naar huis genomen. Sommige zijn verbrand en ik heb geprobeerd er een paar van te verkopen.' Het 'boek met verhalen' belandde in het duistere circuit van antiquairs die er grof geld aan verdienden. Pas na enkele jaren kreeg de wetenschappelijke wereld lucht van de vondst. Het bleek te gaan om een gnostische bibliotheek van dertien codices welke tweeënvijftig geschriften bevatten, waaronder evangeliën en zogenaamde 'geheime openbaringen'. De teksten zijn oorspronkelijk in het Grieks geschreven en daarna in het Koptisch vertaald, uiterlijk in de vierde eeuw van onze jaartelling. Het lijkt inmiddels waarschijnlijk dat ook het evangelie van Judas tot deze collectie behoorde.

Evangelie van Thomas

Het bekendste geschrift uit de bibliotheek van Nag Hammadi is het evangelie van Thomas. De tekst is ongeschonden bewaard gebleven en bestaat uit honderdveertien uitspraken (*logia*) van Jezus. Negenenzeventig van de honderdveertien logia, dus royaal meer dan de helft, hebben parallellen in de canonieke vier evangeliën, vooral in die van Matteüs, Markus en Lukas. Sommige wetenschappers, onder wie Gilles Quispel, menen dat het evangelie van Thomas authentieke woorden van Jezus bevat en historisch betrouwbaarder is dan de bekende vier.

Anders dan de nieuwtestamentische evangeliën heeft de tekst op naam van Thomas geen verhalen over Jezus: geen gezangen, geen broodvermenigvuldiging, geen storm op het meer en, meest opmerkelijk, geen verhaal over Jezus' lijden, dood en opstanding. Daaraan wordt - geheel in overeenstemming met de gnostiek - geen betekenis gehecht. 'Verlossing' of 'redding' is wel een thema in dit evangelie, maar verlossing komt tot stand door de ware kennis op te doen. Jezus is de bron van die kennis welke gelegen is in herkenning van ieders oorsprong (*het licht*) en ieders bestemming (*de rust*). Zoals staat in logion 50:

*Jezus sprak:
Als zij tot jullie zeggen:
'Waar komen jullie vandaan?' -
zeg hen dan:
'Wij zijn gekomen uit het licht,
daar waar het licht uit zichzelf is ontstaan;
het [was er]
en het heeft zich in hun beeld geopenbaard.'*
*Als zij jullie zeggen:
'Wie zijn jullie?' -
zeg dan:
'Wij zijn zijn zonen
en wij zijn de uitverkorenen van de levende Vader.'*
*Als zij jullie vragen:
'Wat is in jullie het teken van de Vader?' -
zeg hen dan:
'Het is beweging en rust.'*

Het evangelie van Thomas begint met het opschrift:

*Dit zijn de geheime woorden die de levende Jezus sprak
en die Didymos Judas Thomas opschreef.*

Het Griekse *didumos* betekent 'tweeling(broer)', zo ook het Arameese *tomas*. Volgens een ander geschrift dat op zijn naam staat, was Thomas de tweelingbroer van Jezus. De 'geheime woorden' van Jezus zijn de bron van kennis die redding brengt.

Dan volgt logion 1:

*En hij sprak:
Ieder die de verklaring van deze woorden vindt,
zal de dood niet smaken.*

De juiste verklaring van Jezus' geheime woorden is de sleutel tot het leven. Daarbij moet men niet allereerst denken aan een nieuw leven na dit fysieke aardse bestaan. Voor de gnostici was het lichaam slechts armzalige materie en daarom van geen enkele waarde. 'De dood niet smaken' wil zeggen: de ziel, met haar goddelijke vonk, komt tot het inzicht van het eeuwig ware en goede. Deze ervaringskennis is het nieuwe leven, de dood voorbij.

Volgt logion 2:

*Jezus sprak:
Laat hij die zoekt niet ophouden met zoeken
totdat hij vindt
en wanneer hij vindt zal hij verontrust worden
en wanneer hij verontrust is zal hij zich verwonderen
en regeren over het Al.*

De werkwoorden 'zoeken' en 'vinden' hebben geen object. Wat wordt gezocht en wat wordt gevonden? Het antwoord kan enkel luiden: de verklaring van Jezus' geheime woorden (zie logion 1). Die verklaring vinden leidt tot verontrusting over de slechte staat waarin de schepping verkeert, over de doem die rust op het menselijk bestaan. 'Regeren over het Al' wil zeggen: de oorspronkelijke eenheid van alles zal worden hersteld, het gebrokene zal worden geheeld.

Volgt Logion 3:

Jezus sprak:

Als zij die jullie leiden zeggen:

'Zie, het koninkrijk is in de hemel',

dan zullen de vogels van de hemel jullie voorgaan.

Als zij jullie zeggen: 'Het is in de zee',

dan zullen de vissen jullie voorgaan.

Maar het koninkrijk is in jullie en het is buiten jullie.

Wanneer jullie jezelf kennen,

dan zullen jullie worden gekend

en zullen jullie weten dat jullie de zonen zijn van de levende Vader.

Maar als jullie jezelf niet kennen,

dan zijn jullie in armoede

en jullie zijn armoede.

'Hemel' en 'zee' maken deel uit van de vergankelijke schepping. Daar moet men het koninkrijk niet zoeken. Waar dan wel? 'Het koninkrijk is in jullie': de goddelijke vonk die huist in de ziel. 'En het is buiten jullie': de goddelijke vonk moet worden gewekt en aangewakkerd.

Logion 11:

Jezus sprak:

(...)

Op de dag dat jullie één waren werden jullie twee.

Maar wanneer jullie twee zijn geworden,

wat zullen jullie dan doen?

Het is de bestemming van de mens in deze kwade, vergankelijke wereld in het licht te komen. Oorspronkelijk was de mens een, één ziel, mannelijk en vrouwelijk - men leze Genesis 1:27: 'mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen.' De oorspronkelijk eenheid maakte plaats voor verdeeldheid: de mens werd een lichaam en een ziel, man en vrouw. De ziel moet ontkomen aan de materie - het lichaam - om de eenheid van in den beginne te herstellen.

Logion 22:

Jezus zag kinderen die gezoogd werden.

Hij sprak tot zijn leerlingen:

Deze kinderen die gezoogd worden

lijken op hen die het koninkrijk binnengaan.

Zij zeiden tot hem:

Zullen wij dan als wij kinderen zijn het koninkrijk binnengaan?

Jezus sprak tot hen:

(...)

Wanneer jullie het mannelijke en het vrouwelijke één maken

zodat het mannelijke niet mannelijk

en het vrouwelijke niet vrouwelijk is,

(...)

dan zullen jullie binnengaan in [het koninkrijk].

Kinderen, wier seksualiteit nog niet is ontwikkeld, worden aan Jezus' leerlingen ten voorbeeld gesteld. Centraal in dit logion staat de eenwording van het mannelijke en het vrouwelijke ten einde het geslachtelijk onderscheid tussen man en vrouw op te heffen. Gnostici beschouwen seksualiteit als uiting van gebondenheid aan het aards

fysieke. Het ideaal is een aseksueel mens te worden door harmonie tussen het mannelijke en het vrouwelijke na te streven. Alle leerlingen van Jezus, mannen én vrouwen, hebben de opdracht dit ideaal te verwezenlijken. Het laatste logion, 114, lijkt volstrekt hiermee in tegenspraak:

Simon Petrus sprak tot hem:

Laat Maria bij ons weggaan

want vrouwen zijn het leven niet waardig.

Jezus sprak:

Zie, ik zal haar leiden zodat ik haar mannelijk zal maken,

opdat ook zij een levende geest zal worden, gelijk jullie mannen.

Want elke vrouw die zichzelf mannelijk maakt

zal het koninkrijk der hemelen binnengaan.

Maria is Maria Magdalena. Haar naam is in het evangelie van Thomas niet eerder gevallen. Zij zou zichzelf mannelijk moeten maken, anders krijgt zij geen deel aan het koninkrijk. Eindigt het Thomasevangelie in treurig mannelijk chauvinisme? Is de man dan toch meer mens dan de vrouw? En is dit representatief voor de christelijke gnosis?

Het was in de Oudheid niet ongebruikelijk het mannelijke in verband te brengen met het onzichtbare geestelijke en bovenaardse, en het vrouwelijke met de waarneembare fysieke, aardse werkelijkheid. In dat geval vertegenwoordigt de man een hogere graad van menszijn dan de vrouw. Maria kan mannelijk worden, dus deel krijgen aan de geestelijke wereld - het koninkrijk der hemelen -, via het onderricht van Jezus, de weg naar ware kennis.

Het vertrekpunt van logion 114 is mannelijk chauvinisme, zoals dat kennelijk voorkwam onder christelijke gnostici. Mannen die zich superieur wanen aan vrouwen. De schrijver van het Thomasevangelie wil zulke mannen op het hart binden: laat deze illusie varen. Mannen en vrouwen hebben gelijkmatig toegang tot de eenheid die mensen tot eenlingen maakt.

Hedendaagse gnostiek

Theologen en bisschoppen als Irenaeus van Lyon moesten van gnostici niets hebben. Zij zagen hen niet als andersdenkende gelovigen met een particuliere bevinding, maar als ketters die voluit bestreden moesten worden.

De gnostiek heeft vele uitlopers gekend: de katharen in Zuid-Frankrijk, de alchemisten, de rozenkruisers. Ook het 'Ken uzelf' van de vrijmetselarij is onmiskenbaar gnostisch.

Postmoderne mensen in het huidige Europa die het in de kerken niet meer zien zitten, treffen elkaar, onder de paraplu van New Age, onder meer in een omarming en herbeleving van de gnostiek. Die blijkt een gat in de religieuze markt te zijn, niet alleen voor de schrijver van *De Da Vinci Code*. Wat de kerken hiervan vinden? Daags na de verkiezing van Joseph Ratzinger tot paus Benedictus XVI stond er in *de Volkskrant* een vraaggesprek met Hans van Oort, hoogleraar patristiek in Nijmegen. Hij zegt: 'Met paus Benedictus XVI maken we kans op nieuwe spiritualiteit. Kardinaal Ratzinger weet als enige van zijn collega's goed wat gnostiek is. (...) Ratzinger heeft zelf uitvoerig gnostieke teksten gelezen. Hij zou als nieuwe paus deze mystieke traditie, die veel overnam van het oudste joodse christendom, uitstekend in de katholieke kerk kunnen integreren.'

We zullen zien.

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 1 – mei 2005